

Віра ПАНАШЕНКО
(Київ)

ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ

З кінця XVII — на початку XVIII ст. у відособлений прошарок козацької старшини Гетьманщини виділилося полкове товариство, яке не посідало будь-якого уряду, а об'єднувалося під малим полковим прапором — значком, звідки й виникла назва — значкові товариші. За військовою субординацією значкові товариші були першими після сотників і військових товаришів і підпорядковувалися безпосередньо полковнику.

Головну підставу для здобуття чину значкового товариша становило володіння козацькими грунтами, на базі якого вони були економічно спроможні відбувати військову службу на власний кошт. Значна частина значкових товаришів володіла чималими маєтностями. Такі дані наведені у Генеральному слідстві про маєтності (1723–31), зокрема, по Чернігівському, Стародубському і Лубенському полках¹.

Як правило, в число значкових товаришів потрапляли сини із заможного козацтва, полкової і сотенної старшини, значкових това-

ришів, канцеляристів, міських урядовців, духовенства, в ряді випадків — генеральної старшини, бунчукових та військових товаришів. Нерідко за особливі військові заслуги чин значкового товариша надавався й рядовим козакам. Зокрема, чернігівською полковою канцелярією за підписом полковника І. Божича видано ордер (1754 р.) знатному козаку Івану Морозу та його старшому брату Євдокиму про прийняття їх в число значкових товаришів².

Значкові товариші відносилися до полкової еліти, користувалися відповідними привілеями й авторитетом. Тому одержати чин значкового товариша прагнули багато хто з полчан. Широко практикувалася спадковість цього чину, тобто сини наслідували його від свого батька. Наприклад, у січні 1754 р. до чернігівського полковника І. Божича звернувся з проханням син значкового товариша І. Загальського Іван. Він пояснював, що з 1647 р. його батько І. Загальський «за старостью и дряхлостью» звільнений від військової служби, а замість нього «принадлежащую значковому товарищу службу» відбував саме він, син Іван. Тому він і прохав «к оной указной присяге привести и... на чинъ значкового товарища» видати йому від полкової канцелярії ордер. Невдовзі син Івана Загальського одержав із полкової канцелярії «откровенный ордеръ» з застереженням, щоб «всякій въ томъ его Ивана Загалского в значковіе товарищи опредѣленіи въдая, дѣла до него (кроме настоящей его команды) ни по чему не имѣлъ и ни къ чему не притягался, а имѣеть онъ, значковый товарищ Иван Загалский точію в единственное полковое черніговской канцелярії виденіи состоятъ»³.

Подібним шляхом цей чин переходив у спадок синові і в другій половині XVII ст. Так, у 1761 р. значкового товариша І. Шаулу в армії замінив його син Петро, якому того ж року указом київської полкової канцелярії присвоєно звання, яке мав його батько⁴. Звільнивши від військової служби значкового товариша Г. Корсуня, лубенська полкова канцелярія присвоїла це звання його синам — Афанасію і Якову Корсуням⁵. Нерідко вказаний чин наслідував його брат чи інший родич. Наприклад, прилуцька полкова канцелярія при звільненні зі служби значкового товариша Д. Тодорського призначила (1770 р.) на його місце брата Кирила Тодорського⁶.

В першій половині XVIII ст. найбільш поважні особи із числа значкових товаришів могли дбати про гетьманську протекцію, що супроводжувалося наданням їм ряду пільг: звільненням від сплати податків, постойв російських військ тощо. Започаткував такі пільги гетьман І. Скоропадський. Зокрема, значкового товариша Гадяцького полку Герасима Кротовича, як брата смоленського митрополита, він

своїм універсалом (від 23 березня 1710 р.) взяв під гетьманську протекцію⁷.

Найчастіше таке покровительство над значковими товаришами практикувалося за часів гетьманства Д. Апостола. Так, значковий товариш Мойсей Савич звернувся з проханням до гетьмана Д. Апостола взяти його під «высокую свою протекцію» (1728 р.). У поданому «доношеніи» М. Савич зазначав, що з 1709 р. перебував під гетьманською протекцією, що підтверджено універсалом І. Скоропадського, і виконував його різні доручення «вѣрно и нѣленостно», а від «полковыхъ же услугъ и всякихъ посылокъ уволенъ найдовался». «Беремо пна Мойся Савченка... в особливую нашу протекцію и оборону, — наголошувалося в гетьманському універсалі Д. Апостола (1728 р.), — и дворъ его... от всякихъ переѣзжающихъ людей увольняемъ, пре то пылно мѣти хотимъ и рейментарско приказуемъ, абы як панъ полковникъ нѣжинский со всею старшиною своею полковою, так и панъ войтъ тамошний з майстратовыми начальными, и нихто инший до своихъ его пна Мойся посылокъ не важился заживати и на двор его жадныхъ великороссийскихъ и малороссийскихъ переѣзжающихъ через городъ Нѣжинъ людей не смѣль наводити...»⁸

Гетьманськими універсалами значкових товаришів Стародубського полку Федора Полетику (1729 р.) та Василя Косача (1731 р.) було звільнено від військових постоїв, значкового товариша Полтавського полку Афанасія Адаменка (1729 р.) — від сплати податку за володіння млином, значкового товариша Чорноуської сотні Якова Дрозда — від повинностей (1727 р.)⁹ тощо. А значкового товариша Гадяцького полку Герасима Кроткевича взято під гетьманську протекцію (1729 р.)¹⁰.

Перебуваючи під гетьманською протекцією, значкові товариші через деякий час могли одержати чин бунчукового товариша. Зокрема, значкового товариша Стародубського полку Леонтія Гадяцького також взято під гетьманську протекцію з наданням йому звання бунчукового товариша (1733 р.)¹¹.

Суттєві пільги значковим товаришам надавали й полковники. Так, прилуцький полковник І. Ніс видав універсал Івану Біличу на звільнення його від розмірового податку з млина в с. Беринівці 9 (1713 р.)¹².

В другій половині XVIII ст. чин значкового товариша прагнули одержати й деякі полкові та сотенні урядовці й канцеляристи, військові служителі, вихідці із духовенства. Так, до Генеральної військової канцелярії звернувся (1756 р.) з «доношеніємъ» сотенний осавул Березинської сотні Чернігівського полку Григорій Коненко з клопотанням, що він «ннѣ в томъ званіи сотенного асаулства бытъ более не намѣреваетъ, желаетъ служить в числѣ значковыхъ товарищей».

Чернігівська полкова канцелярія атестувала його в чин значкових товаришів, а Генеральна військова канцелярія видала відповідний ордер. Чернігівський полковий канцелярист Іван Федосов також прохав «определить его в значковые товарищи... купно с братьями его: старшим Яковомъ и меншимъ Константиномъ». Генеральна військова канцелярія видала їм на той чин «откровенный ордеръ» (1756 р.) за підписом генерального осавула Якова Якубовича¹³. Орде- ном київського полковника Л. Лукашевича сотенний отаман Микита Крамаренко одержав означений чин за «добропорядочную и безпо- рочную службу» та за «бытность в Крымскомъ походъ». «Произве- денъ мною значковымъ полку Киевского товарищемъ, — зазначалось в ордері, — въ которомъ чинъ его признавать, а он, напротив того, долженъ командирамъ своим всякое по службъ повиновение отдавать... Приведъ его к указной присяги... вписать въ списокъ в число значко- выхъ товарищей»¹⁴. В значкові товариші прийнято остерського сотен- ного осавула Петра Мищенка (1769 р.)¹⁵, чернігівського полкового писаря Василя Федорова¹⁶.

У цей чин потрапляли й вихідці із духовенства. Одним із них був Федір Білецький, який одружився на вдові значкового товариша Чернігівського полку Петра Платухи Агафії Карандувні. По нарядам чернігівської полкової канцелярії він виконував обов'язки значкового товариша, що й дало йому підставу звернутися до Генеральної військової канцелярії з проханням про надання йому відповідного чину. «И яко по роду прадѣда и отца своего священника вороницкого Мартина Библецкого состоитъ в щляхетствѣ и с имѣющихся в него, Библецкого, поповскихъ грунтовъ и его имущества в селѣ могъ бытъ в полку Черниговскомъ в числѣ значковыхъ товарищей для отпра- вленія указной службы», — наголошувалося в атестаті від чернігівсько- го полкового уряду. Рішенням Генеральної військової канцелярії його зараховано в число значкових товаришів. «И в томъ званіи привесть его на верность е. и. в. к присяге (которую онъ здесь по обыкновенной ротѣ и выполналь) и дать ему на чинъ значкового товарища откровен- ный ордеръ, который и данъ» (за підписами Семена Кочубея і Якова Якубовича, 1756 р.)¹⁷.

У значкові товариші прийнято також брата придворного священника Барановича (1756 р.)¹⁸. На військову службу з присвоєнням чину значко- вого товариша Ніжинського полку був прийнятий син священника Соло- махи Олександр (1766 р.)¹⁹. Звання значкового товариша Чернігівського полку присвоєно також сину священника Богданівського Максиму²⁰ тощо.

Показовим у даному випадку є особовий склад значкових това- ришів Київського полку (1779 р., див. таблицю на с. 169)²¹.

№ п/п	Імя та прізвище	Походження	Вступив на військову службу	Одержав чин значкового товариша	Має підданих
1.	Яків Хенцинський	син значкового товариша	1760	1761	—
2.	Андрій Зорич	з виборних козаків	1771	1771	22 підсусідки
3.	Роман Островський	син сотника	1760	1767	6
4.	Антон Чернушевич	син значкового товариша	1757	1760	5
5.	Павло Дерда	з козаків	1755	1771	1 підсусідок
6.	Іван Панамарекно	син значкового товариша	1769	1772	7 підсусідків
7.	Яків Лукянович	син абшитованого значкового товариша	1769	1772	4 підсусідки
8.	Сава Демяненко	з сотенних хорунжих	1764	1771	—
9.	Степан Падун	з виборних козаків	1768	1773	6
10.	Іван Загоровський	звання козачого	1760	1772	—
11.	Олексій Харченко	з полкових канцеляристів	1769	1773	—
12.	Дмитро Злотковський	син абшитованого значкового товариша	1772	1773	—
13.	Іван Явон	син курінного отамана	1760	1774	—
14.	Федір Кропковський	чина не мав	—	1775	—
15.	Яким Сердеков	син військового товариша	1769	1776	3
16.	Антон Миславський	з полкових канцеляристів	1771	1774	—
17.	Павло Вуяхевич	син священника	1769	1774	—
18.	Павло Леонтович	з курінних отаманів	1768	1776	—
19.	Олексій Шатський	з козаків	1760	1774	—
20.	Силвятий Пищихика	з козаків	1760	1776	3 підсусідки
21.	Іван Кличинога	з покових канцеляристів	1766	1772	10
22.	Федір Стеценко	з канцеляристів	1769	1776	—
23.	Матвій Бурмичевський	з підканцеляристів гродського суду	1769	1776	—
24.	Петро Філяревич	з сотенних канцеляристів	1770	1776	—
25.	Федір Богомулець	син військового товариша	1769	1777	—
26.	Петро Богомулець	син військового товариша	1776	1777	—
27.	Прокіп Росинський	син сотенного отамана	1764	1777	—
28.	Яким Таличенко	з сотенних хорунжих	1763	1773	3
29.	Кирило Красний	син військового товариша	1763	1773	—
30.	Осип Красний	син військового товариша	1769	1773	4
31.	Іван Радиславський	з полкових канцеляристів	1776	1778	105

Із 70-х рр. XVIII ст. чин значкового товариша надавався полковим і сотенним урядовцям та служителям при виході у відставку як нагорода за військову службу. Сотенного осавула Переяславського полку Доброштана звільнено зі служби з наданням йому звання значкового товариша (1776 р.)²². Таке ж звання присвоєно й колишньому перекладачу Запорозького війська Мавронку (1768 р.)²³, військовим сурмачам Колесничевському, Голубовському, Решетникову і Соляникову²⁴, канцеляристу Переяславської полкової канцелярії Острозькому (1767 р.)²⁵. Сотенний осавул Київського полку Кузьма Щербина прохав полковника клопотати перед Малоросійською колегією, щоб та своїм ордером його «от всякихъ служебъ уволила и в награждение многопродолжительной многоревностной до сего службы дала чинъ абшитованого значкового товарища» (1778 р.). Козак Миргородського полку Тимофій Кабан також прохав Малоросійську колегію нагородити його в абшит значковим товаришем²⁶.

Як правило, нагорода чином значкового товариша відбувалася з відома та за клопотанням полковника. Так, 1781 р. стародубський полковник Яків Завадовський подав рапорт до Малоросійської колегії про звільнення сотенного писаря Івана Пушкарьова, який служив з 1746 р. «добропорядочно с особливимъ приналежаніємъ» з клопотанням присвоїти йому чин значкового товариша²⁷. При звільненні з посади звання значкового товариша одержали: канцелярист миргородської полкової лічильної комісії Малиновський, писар першої почепської сотні Ситников, козак Глухівської сотні Куш²⁸ тощо. Серед архівних матеріалів зберігається справа про звільнення зі служби у зв'язку з хворобою колишнього запорозького козака Семена Суботи із наданням йому чину значкового товариша (1766 р.)²⁹. При цьому кожен з них складав присягу на вірність російському імператору і одержував підтверджуючий документ — абшит.

Головним обов'язком значкових товаришів була військова служба, яку вони виконували за власний кошт. Як правило, значкових товаришів залучали до участі у військових походах. Так, Я. Маркович занотував, що з Генеральної військової канцелярії надійшов указ про направлення у Гілянський похід значкових і бунчукових товаришів замість рядових козаків³⁰. Гетьманським указом (1736 р.) було дане розпорядження в усі полки Гетьманщини про призначення конвоїрів із значкових товаришів під час переміщення російських армійських полків³¹.

За розпорядженням полкових канцелярій значкові товариші перебували також у внутрішніх та порубіжних «командированіяхъ», різних комісіях, на форпостах тощо. Наприклад, у 1736 р. із наявного на службі 41 значкового товариша Полтавського полку до виконання

ряду адміністративних та військових доручень залучено 31, а саме: полковими комісарами по збору коштів на полкових служителів 2, по збору порцій і рацій 2, по нагляду за вівчарнями 4, в Царичанці при комісії генерал-майора кн. Трубецького для різних доручень 10, при бунчуковому товаришу В. Завадовському для «помеществованія писма» 1, в Кримському поході першого наряду 5, за полкового комісара при київській фортеці 1, командиром над 40 козаками у Воронежі 1, за командира над 50 козаками у фортеці св. Парасковії 1, відправлено з провіантом до Криму 1, наказними сотниками до Переяслава 3. Із решти 10 значкових товаришів, які залишалися в полку, 6 «определены к отдачи в магазинны провіанта», а 4 були бідні і не могли виконувати службу³². З 1732 р. утворено полкові лічильні комісії для збирання й обліку грошей. До кожної такої комісії із значкових товаришів призначався комісар, якому підпорядковувалися один із полкових канцеляристів (для письма) та 4 виборні козаки (для караулу і посилок). 1737 р. був розісланий указ Генеральної військової канцелярії усім полковим урядам про надіслання ними до м. Глухова по 4 значкових товаришів і козаків для потреб канцелярії³³.

З початку XVIII ст. кількість значкових товаришів чітко не визначалась, а залежала від полкових потреб, волі полковників і спритності козацької старшини. Царським указом 8 серпня 1734 р. вона у 10 полках мала не перевищувати 420 чол., а саме: у Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському полках по 50 чол., а в Київському, Миргородському, Прилуцькому і Гадяцькому — по 30³⁴. Водночас зазначалося, що значкових товаришів, які не ввійшли до цієї кількості (крім дітей полкової старшини та інших знатних людей), слід записати рядовими козаками і надалі без указу Генеральної канцелярії до означеного чину не включати.

Право надання чину значкових товаришів тривалий час зберігалося за полковниками. Однак, зрештою воно перейшло до Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії. «Произвожденіе» значкових товаришів на службу відбувалося за атестатами від полковників і полкових канцелярій згідно з визначеною кількістю. Остаточне рішення про надання чину залишалося за Генеральною військовою канцелярією та Малоросійською колегією³⁵. Списки (або компути) значкових товаришів зберігалися в полкових канцеляріях, що давало можливість урядовцям набирати їх більше офіційно дозволеної кількості. Про це свідчить ордер гетьмана К. Розумовського про заборону полковим канцеляріям призначити значкових товаришів «сверхъ комплекта» (1763 р.)³⁶.

Значна частина значкових товаришів прагнула одержати посаду військового урядовця — сотника, полкового старшини, канцеляриста, міського урядовця тощо. Так, значковий товариш Стародубського полку І. Губчиць одержав посаду почепівського сотника (1736 р.)³⁷. Універсалами гетьмана Д. Апостола значкового товариша Семена Слюза призначено на посаду лубенського полкового хорунжого (1732 р.), значкового товариша Андрія Рубця — стародубського полкового хорунжого (1732 р.), значкового товариша Івана Маньківського — сотником Шептаківської сотні (1728 р.)³⁸.

Такі підвищення практикувалися і надалі. Зокрема, значкового товариша Ільянова призначено сотником в Канівську сотню (1767 р.), значкового товариша Родіонова — почмейстером Глухівської сотні (1765 р.)³⁹. А значковий товариш Роман Щерба, який протягом кількох років виконував обов'язки кур'єра при Малоросійській колегії, звернувся з проханням нагородити його місцем бурмиистра в Глухівську міську ратушу і призначити відповідне жалування⁴⁰.

Разом з тим, не всі нащадки козацької старшини і духовенства прагнули до військової служби, а тому частина з них не бажала одержувати чин значкового товариша. Так, у Ніжинському полку визначеної (царським указом 1734 р.) кількості останніх в 50 на 1752 р. не набиралось. В той же час старшинські діти — сини абшитованого полкового сотника Яків Тарасевич, покійного веркліївського сотника Прокіп і Йосип Адосовські, покійного крелевецького сотника Андронік, Яків та Євлампій Генварські, покійних значкових товаришів Федір Прохоровський і Микита Сторож, покійного сердюцького писаря Афанасій Нестерович, покійного попа Конотопської сотні Федір Харкевич, крелевецького протопопа Іван Каленовський, брат крелевецького сотника Демян Огієвський, конотопський відставний отаман Пантелеймон Лобода та писар Іван Гремів «по одному тому, щобъ свободно безъ службы жить, званіе значковыхъ товарищей не ищутъ». На підставі того, що всі вони володіли козацькими грунтами, гетьманське правління прийняло рішення — «написать в компутъ значковыхъ товарищей и привести ихъ къ тому къ присяге» і відповідно залучати до військової служби⁴¹.

На початку 80-х рр. XVIII ст. згідно з царським указом (від 28 липня 1783 р.) про перетворення українських козацьких полків на регулярні й карабінерні полки російської армії припинила своє існування традиційна система військового та адміністративного самоврядування в Гетьманщині. На українських землях запанували загальнодержавні порядки Російської імперії. Українська козацька старшина як окремий становий прошарок втратила свій соціальний статус і була

прирівнена до російського дворянства. Царським указом від 22 грудня 1784 р. припинялося надання українських козацьких чинів. Козацькі старшинські посади перейменовувалися у російські табельні чини. Значкові товариші, які залишалися на військовій службі, були перейменовані на унтер-офіцерів.

¹ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. 1729–1730 гг. — Чернигов, 1908. — С. 6, 9, 14, 20, 23–28; Генеральне слідство про маєстності Стародубського полку. // Український архів. — Т. 1. — К., 1929. — С. 23, 27, 32, 34, 37–39, 46–48.

² Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. 108, оп. 2, спр. 287, арк. 163–164.

³ Там же. — Арк. 158–159.

⁴ Там же. — Ф. 63, оп. 1, спр. 38, 61.

⁵ Там же. — Ф. 98, оп. 1, спр. 32.

⁶ Там же. — Ф. 96, оп. 1., спр. 10.

⁷ Там же. — Ф. 51, оп. 3., спр. 2789, арк. 24.

⁸ Там же. — Спр. 769 (1), арк. 34, 35.

⁹ Там же. — Спр. 3085, арк. 3; спр. 3704, арк. 3; спр. 3788, арк. 36; спр. 2583, арк. 3.

¹⁰ Там же. — Спр. 2789, арк. 25.

¹¹ Там же. — Спр. 3586, арк. 9.

¹² Там же. — Спр. 7754, арк. 34.

¹³ Там же. — Ф. 108, оп. 2, спр. 287, арк. 172, 173.

¹⁴ Там же. — Ф. 63, оп. 1, спр. 115.

¹⁵ Там же. — Спр. 83.

¹⁶ Там же. — Ф. 108, оп. 2, спр. 33, арк. 104.

¹⁷ Там же. — Спр. 287, арк. 169, 171.

¹⁸ Там же. — Ф. 269, оп. 1, спр. 1813.

¹⁹ Там же. — Ф. 763, оп. 1, спр. 78.

²⁰ Там же. — Спр. 76.

²¹ Там же. — Ф. 54, оп. 1, спр. 2576, арк. 15 зв. — 23.

²² Там же. — Спр. 1943.

²³ Там же. — Оп. 2, спр. 94.

²⁴ Там же. — Ф. 763, оп. 1, спр. 323.

²⁵ Там же. — Ф. 54, оп. 1, спр. 579.

²⁶ Там же. — Ф. 763, оп. 1, спр. 579, арк. 6, 36.

²⁷ Там же. — Ф. 54, оп. 3, спр. 12066, арк. 18.

²⁸ Там же. — Оп. 1, спр. 87; оп. 3, спр. 1853, арк. 4; спр. 1854, арк. 2.

²⁹ Там же. — оп. 3, спр. 1360.

³⁰ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — М., 1859. — С. 58.

³¹ ЦДІА України у Києві. — Ф. 51, оп. 3, спр. 4379.

³² Там же. — Ф. 94, оп2, спр. 62, арк. 2–3.

³³ Там же. — Ф. 51, оп. 3, спр. 5863.

³⁴ ПСЗ. — Т. 9. — С. 397.

³⁵ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. — К., 1851. — С119.

³⁶ ЦДІА України у Києві. — Ф. 269, оп. 1, спр. 4022.

³⁷ Там же. — Ф. 80, оп. 1, спр. 6.

³⁸ Там же. — Ф. 51, оп. 3, спр. 4161, арк. 2; спр. 3788, арк. 6, спр. 4912, арк. 38.

³⁹ Там же. — Ф. 54, оп1, спр. 592; оп. 2, спр. 357.

⁴⁰ Там же. — Ф. 763, оп1, спр. 579, арк. 6.

⁴¹ Там же. — Спр. 577, арк. 5.